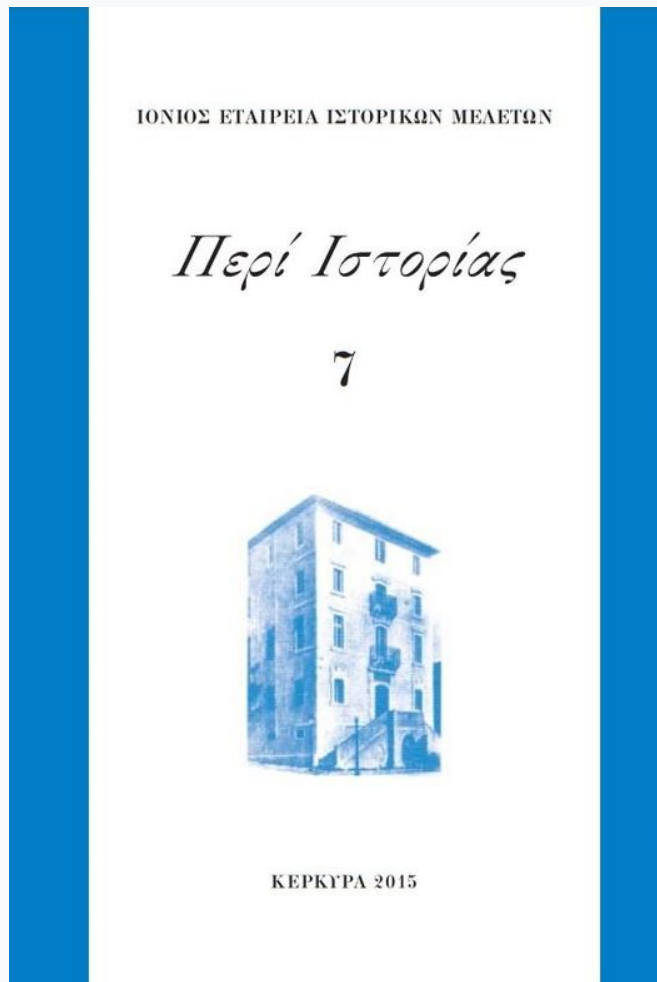

Peri Istorias

Vol 7 (2015)

Η οθωμανική επιδρομή στην Κεφαλονιά και
οι δεήσεις του αγίου Γερασίμου το 1571(;)

Ευθύμιος Δ. Βασιλόπουλος

doi: [10.12681/p.i.24774](https://doi.org/10.12681/p.i.24774)

To cite this article:

Βασιλόπουλος Ε. Δ. (2020). Η οθωμανική επιδρομή στην Κεφαλονιά και οι δεήσεις του αγίου Γερασίμου το 1571(;). *Peri Istorias*, 7, 119–129. <https://doi.org/10.12681/p.i.24774>

Ευθύμιος Δ. Βασιλόπουλος

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΠΙΔΡΟΜΗ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΔΕΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΤΟ 1571 (;)

Η οθωμανική επίθεση στην Κύπρο (1570-1571), ύστερα από την άρνηση της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας να την παραχωρήσει στον σουλτάνο Σελίμ Β΄ (1566-1574), στάθηκε η αφορμή για την έναρξη του Δ΄ Βενετοτουρκικού πολέμου (1570-1573). Παράλληλα όμως προς τις πολεμικές επιχειρήσεις στο κυπριακό έδαφος, και δη την πολιορκία της Αμμοχώστου, οι Οθωμανοί περιπολούσαν στο Αιγαίο και το Ιόνιο εξαπολύοντας επιθέσεις εναντίον των βενετικών νησιωτικών κτήσεων. Κατά τον ανάπλου του Ιονίου από τον οθωμανικό στόλο το καλοκαίρι του 1571, παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου), πραγματοποιήθηκαν αποβάσεις και λεηλασίες στα Κύθηρα, τη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά και την Κέρκυρα.¹

Οι συνέπειες της οθωμανικής επιδρομής στην Κεφαλονιά, βενετική κτήση ήδη από το 1500, ήταν καταστροφικές. Όπως τεκμαίρεται από την έκθεση (*relazione*) του Βενετού προβλεπτή Vincenzo Da Molin (1572-1574), η οποία υποβλήθηκε στο Collegio της Βενετίας στις 19 Σεπτεμβρίου 1574,

---

1. Βλ. Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571. Η συγκρότηση της κοινωνίας του νησιού*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 84 και 314, όπου η συγγραφέας αναφέρει ότι η οθωμανική επιδρομή στην Κεφαλονιά σημειώθηκε τον Αύγουστο του 1571. Ωστόσο, από τις επιστολές του βαΐλου της Κέρκυρας Francesco Corner και του γενικού προβλεπτή Alvise Zorzi προς τον δόγη της Βενετίας (*Serenissimo Principe*) προκύπτει ότι στις 8 Ιουλίου ο οθωμανικός στόλος βρισκόταν στη Ζάκυνθο και στις 14 Ιουλίου στους Παξούς (*Alli 14ci di sera fò dalle nostre guardie [ενν. της Κέρκυρας] scoperta l'armata turchesca al Paxu*). Με βάση τα παραπάνω δεδομένα, η οθωμανική επιδρομή στην Κεφαλονιά τοποθετείται στο διάστημα 8-14 Ιουλίου 1571. Οι Οθωμανοί, μετά τη λεηλασία της Κεφαλονιάς, έπλευσαν βορειότερα, συνεχίζοντας τις επιχειρήσεις τους στην Κέρκυρα (16-19 Ιουλίου), στις αλβανικές και τις δαλματικές ακτές. Επιστρέφοντας κατόπιν στο Ιόνιο, επιτέθηκαν εκ νέου στην Κέρκυρα (31 Αυγούστου – 6 Σεπτεμβρίου). Βλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 241-253 και Έλλη Γιωτοπούλου-Σισλιάνου, *Ο αντίκτυπος του Δ΄ βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα. Από ανέκδοτες πηγές*, Αθήνα 1982, σ. 3-11, 21-23, 103-104 και 107-108.

«το νησί κατά την εισβολή των Τούρκων είχε υποστεί πολλές ζημιές και καταστροφές ανθρώπων, ζώων, πυρκαϊές σπιτιών και πραγμάτων».² Ειδικότερα, το καλοκαίρι του 1571 οι Οθωμανοί έκαψαν τα σπαρτά της κεφαλληνιακής ενδοχώρας και έσφαξαν σχεδόν όλα τα ζώα, ενέργειες που είχαν αρνητικό αντίκτυπο στη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή της Κεφαλονιάς και, κατά συνέπεια, στον επισιτισμό των κατοίκων (υπέφερε [ενν. το νησί] από την πείνα).³ Οι επιδρομές, επιπλέον, προχώρησαν σε αιχμαλωσίες Κεφαλονιτών, πλήττοντας έτσι και δημογραφικά το νησί. Από την έκθεση του Da Molin, δυστυχώς, δεν προκύπτει ο ακριβής αριθμός των αιχ-

2. Βλ. Μαριλίνα Σ. Παναγιωτοπούλου, «Έκθεση του Προβλεπτή Κεφαλληνίας Vincenzo Da Molin (1572-1574)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 6 (1992-1994), σ. 390 και 399, όπου το κείμενο της έκθεσης και η ελληνική μετάφρασή του. Ο Da Molin έφθασε στην Κεφαλονιά και ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 3 Ιουλίου 1572 (*et alli 3 di luglio del detto millessimo* [ενν. 1572] *intra in q(ue)l Reggimento*), έναν χρόνο δηλαδή μετά την οθωμανική επιδρομή, και ως εκ τούτου η μαρτυρία του για τις συνέπειες αυτής καθίσταται πολύτιμη. Ανάλογες καταστροφές υπέστη και η Κέρκυρα, όπως συνάγεται από το κείμενο της πρεσβείας (1572) που έστειλαν οι Κερκυραίοι στη Βενετία μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (*le nostre case che ancor non erano rifatte di nuovo hora sono sta brusiate, il nostro bestiamo, parte di esso fu levato via parte fatto a pezzi, le vigne sono sta tagliate, disfatti li olivari et ogni altra sorte di arboro, et finalmente tutte le nostre cose sono ruinate*). Βλ. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Ο αντίκτυπος του Δ' βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα*, ό.π., σ. 218.

3. Βλ. Παναγιωτοπούλου, «Έκθεση», ό.π., σ. 391 και 399-400. Για τη γεωργική παραγωγή της Κεφαλονιάς, και δη την παραγωγή σιτηρών, ο Da Molin επεδείξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ένεκα της οθωμανικής επιδρομής, της απροθυμίας των κατοίκων, κυρίως των παραθαλάσσιων περιοχών, να σπείρουν τα χωράφια τους και της περισσότερης προσοδοφόρας σταφιδοκαλλιέργειας, οι ποσότητες των παραγόμενων σιτηρών είχαν μειωθεί στην Κεφαλονιά. Ο Βενετός αξιωματούχος, ωστόσο, κατά τη διετή παραμονή του εκεί κατόρθωσε να αυξήσει την παραγωγή και, όπως έγραφε αργότερα στην έκθεσή του, να αφήσει το νησί «πλούσιο σε προμήθειες σιτηρών». Βλ. Παναγιωτοπούλου, «Έκθεση», ό.π., σ. 391-393 και 399-401. Κάτι τέτοιο, βέβαια, ευθυγραμμιζόταν με την πολιτική της Βενετίας, η οποία επιζητούσε μεγάλα αποθέματα σιτηρών στις κτήσεις της, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών των κατοίκων, για την αντιμετώπιση τυχόν επισιτιστικών κρίσεων, όπως εκείνη του 1571, αλλά και ως «κεφάλαιο» για την πληρωμή των μισθοφορικών σωμάτων. Για τους ίδιους λόγους οι Βενετοί ενδιαφέρονταν και για τις αλυκές των κτήσεών τους και την παραγωγή αλατιού –σύμφωνα με τον Ιταλό ιστορικό Giuseppe Ripamonti, με το αλάτι «τα χόρτα του λιβαδιού και οι φλούδες των δέντρων μεταβάλλονται σε τρόφιμα». Βλ. A. Manzoni, *Οι αρραβωνιασμένοι. Ιστορία μιλανέζικη του 17ου αιώνα*, μτφρ. Δ. Αργυρίου, Αθήνα 1990, σ. 526. Επιπροσθέτως, οι Βενετοί πουλούσαν το αλάτι στους κτηνοτρόφους της Βαλκανικής, αποκτώντας έτσι ένα επιπλέον εισόδημα. Βλ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571*, ό.π., σ. 38-39 και 55.

μαλώτων, μιας και ο προβλεπτής περιορίζεται απλώς στην καταγραφή του αποτελέσματος (έγιναν σκλάβοι [ενν. οι Κεφαλονίτες] στους εχθρούς).

Η απογραφή του πληθυσμού, ωστόσο, που πραγματοποιήσε ο Da Molin κατά την άφιξή του στην Κεφαλονιά (17.458 ψυχές),⁴ σε συνδυασμό με τα δημογραφικά δεδομένα που αντλούνται από μία επιστολή ενός ομολόγου του, του Daniel Vitturi (1565-1567), προς το μητροπολιτικό κέντρο, θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την εκτίμηση –όχι σε αριθμούς στην παρούσα φάση– των επιπτώσεων που προκάλεσε στον δημογραφικό τομέα του νησιού η οθωμανική επιδρομή και γενικότερα ο Δ΄ Βενετοτουρκικός πόλεμος. Ο Vitturi, όπως προκύπτει από την επιστολή του (6 Μαρτίου 1565), έφθασε στην Κεφαλονιά και ανέλαβε τη διοίκησή της στις 2 Μαρτίου 1565 [*Alli 2 del p(rese)nte* [ενν. Μάρτιος 1565] *hauer fatto l'entrata in q(ue)sto Reggimento*], όταν το νησί αριθμούσε 30.000 ψυχές (*le genti il numero delle quali è di 30 millia anime*).⁵ Με άλλα λόγια, ο πληθυσμός της Κεφαλονιάς μέσα σε μια επταετία περίπου είχε μειωθεί κατά 12.000-13.000 κατοίκους. Πόσοι εξ αυτών όμως αιχμαλωτίστηκαν και πόσοι έχασαν τη ζωή τους το καλοκαίρι του 1571; Δεδομένων των διαφορετικών απόψεων γύρω από αυτό το θέμα και των έως τώρα διαθέσιμων στοιχείων,⁶ ο αριθμός τους δεν

4. Ο αριθμός θα μπορούσε να αυξηθεί κατά 800 άνδρες, οι οποίοι υπηρετούσαν σε διάφορες γαλέρες και λόγω της απουσίας τους από το νησί δεν συμπεριλήφθηκαν στην απογραφή του Da Molin. Βλ. Παναγιωτοπούλου, «Εκθεση», ό.π., σ. 397 και 406.

5. A.S.V., «Senato, Dispacci, Proveditori da Terra e da Mar e altre cariche», b. 587. Ένας υπάλληλος του νησιού, για την ακρίβεια ένας γραφέας (*scriuano*), γνωστοποίησε στον Vitturi τα παραπάνω δημογραφικά στοιχεία: *per q(u)anto dal scriuano de q(ue)ste fabriche [che] ha caricho di farne la descrizione mi estato detto*. Στις 21 Ιουλίου 1569, τέσσερα χρόνια μετά την επιστολή του Vitturi, ο προβλεπτής Nicolo Da Mula ανέφερε στην έκθεσή του ότι η Κεφαλονιά μαζί με την Ιθάκη αριθμούσαν 24.392 ψυχές. Βλ. Γ. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, τ. Α', Αθήνα 1990, σ. 132 και 164. Παρ' όλο που ο Da Mula συμπεριέλαβε στην απογραφή του και την Ιθάκη, γίνεται αντιληπτό πως ο πληθυσμός της Κεφαλονιάς είχε ήδη μειωθεί –άγνωστο κατά πόσο– πριν από την οθωμανική επιδρομή του 1571.

6. Οι απόψεις σχετικά με τον αριθμό των αιχμαλώτων ποικίλλουν. Οι Οθωμανοί, σύμφωνα με τον Σάθα, απήγαγαν από την Κεφαλονιά «πλέον των έξι χιλιάδων ψυχών». Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Ιστορικών δοκιμίων περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821)*, Αθήνα 1869, σ. 167. Ο Μάρμορας όμως υποστήριξε ότι 6.000 ήταν οι αιχμάλωτοι από την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο (*Nel Zante, e nella Cefalonia presero da sei mila anime*). Βλ. A. Marmora, *Della Historia di Corfu*, Βενετία 1672, σ. 344 και Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., σ. 253. Ο Jurien de la Graviere ανεβάζει τον αριθμό των αιχμαλώτων από την Κεφαλονιά και τη Ζάκυνθο στις 7.000. Βλ. Μοσχόπουλος, *Ιστορία*

δύναται να προσδιορισθεί επακριβώς και, συνεπώς, ο όποιος ποσοτικός απολογισμός κρίνεται επισφαλής. Σίγουρο, πάντως, είναι ότι η επιδρομή του 1571 και τα επακόλουθά της, δηλαδή οι απώλειες ανθρώπινων ζών (*danni et ruine di gente*)⁷ και οι αιχμαλωσίες, όπως επίσης και η συμμετοχή των Κεφαλονιτών στην πολύνεκρη ναυμαχία της Ναυπάκτου,⁸ συνέβαλαν στη δημογραφική κρίση της εξεταζόμενης περιόδου (1565-1572).

Τη χρονιά της οθωμανικής επιδρομής βρισκόταν στην Κεφαλονιά, στην περιοχή των Ομαλών, ο μοναχός Γεράσιμος Νοταράς (Τρίκαλα Κορινθίας 1509ca. – Ομαλά Κεφαλονιάς 1579), ο μετέπειτα άγιος Γεράσιμος ο Νέος. Σύμφωνα με τον Ιερεμία Κατσαϊτή, ηγούμενο της Νέας Ιερουσαλήμ των Ομαλών από το 1603 έως το 1642, και τον Μητροφάνη τον Ναύπλιο, συντάκτη της πρώτης Ακολουθίας του αγίου Γερασίμου, ο Γεράσιμος έφθασε

της Κεφαλονιάς, ό.π., σ. 91-92. Σύμφωνα με τους έκτακτους απεσταλμένους της Βενετίας στην Κεφαλονιά Α. Giustiniani και Ο. Valier (1576), οι Οθωμανοί το καλοκαίρι του 1571 αιχμαλώτισαν 2.500 ψυχές στο νησί. Βλ. Η. Α. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Β', Αθήνα 1960, σ. 411.

7. Όσον αφορά τους νεκρούς, ο Da Molin δεν ανέφερε τον αριθμό τους. Βλ. Παναγιωτοπούλου, «Εκθεση», ό.π., σ. 390 και 399.

8. Για τη σύγκρουση του ενωμένου χριστιανικού στόλου (Ισπανία, Βενετία, πάπας) με τον οθωμανικό, που είναι γνωστή ως ναυμαχία της Ναυπάκτου (Εχινάδων) βλ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., σ. 252-256. Ο Da Molin στην έκθεσή του επεσήμανε ότι «είχαν φύγει 800 και πάνω άνδρες, το άνθος του νησιού, κάτω από τον αξέχαστο (*di buona memoria*) Εκλαμπρότατο Γενικό Ιωάννη», εννοώντας κατά πάσα πιθανότητα τον Don Juan de Austria, τον αρχιστράτηγο των χριστιανικών δυνάμεων στη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Δεν αναφέρει, ωστόσο, πόσοι από αυτούς επέστρεψαν σώοι στην Κεφαλονιά. Βλ. Παναγιωτοπούλου, «Εκθεση», ό.π., σ. 397 και 405. Η Κεφαλονιά συμμετείχε στη ναυμαχία με τρεις γαλέρες, μία κοινοτική με κυβερνήτη τον Ιωάννη-Μιχαήλ Πιτσαμάνο και δύο ιδιωτικές, σοπρακόμιτοι των οποίων ήταν ο Μάρκος Τσιμάρας και ο Χριστόφορος Κρασάς. Βλ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571*, ό.π., σ. 65. Σύμφωνα με τον Χιώτη όμως, οι κεφαλληνιακές γαλέρες στη ναυμαχία ήταν δύο, μία κοινοτική και μία ιδιωτική (του κατέργου της Κεφαλληνίας ήταν κατεργοκύρης Μιχαήλ Βιτσαμάνος. Αντώνιος [αλλού τον αποκαλεί Μαρκαντώνιο] δε ο Τσιμάρας ευγενής Κεφαλλήν ενώπλισε δι' ιδίας δαπάνης μίαν γαλέαν, και επέβη αρχός μετά του υιού Ιωάννου πληρώσας εκ Κεφαλλήνων). Ο Μαρκαντώνιος ή Αντώνιος Τσιμάρας, μάλιστα, τραυματίσθηκε θανάσιμα κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών. Βλ. Π. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα της νήσου Ζακύνθου*, Κέρκυρα χ. χ., σ. 122 και 129. Ο Da Molin, πάντως, αναφερόμενος στην υποχρέωση της Κεφαλονιάς να συντηρεί γαλέρες, γράφει στην έκθεσή του ότι «το νησί ήταν εξαντλημένο από τη συνεχή συντήρηση τριών καλά εξοπλισμένων γαλερών», χωρίς όμως να τις διακρίνει σε κοινοτικές και ιδιωτικές και δεν διευκρινίζει αν αυτή ήταν υποχρέωση του νησιού πριν ή μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Βλ. Παναγιωτοπούλου, «Εκθεση», ό.π., σ. 397 και 405.

στην Κεφαλονιά στα μέσα του 16ου αι., αφού προηγουμένως περιόδευσε σε διάφορες περιοχές του υπόδουλου ελλαδικού χώρου και της Εγγύς Ανατολής.⁹ Αρχικά έζησε ως ερημίτης σε ένα σπήλαιο νοτιοδυτικά του Αργοστολίου και εν συνεχεία στα Ομαλά, όπου υπήρχε το μοναστήρι της Θεοτόκου *Μαρίας λεγομένης Ιερουσαλήμ*.¹⁰ Η συγκεκριμένη μονή, όπως συνάγεται από τη συμβολαιογραφική πράξη της 1ης Σεπτεμβρίου 1561, παραχωρήθηκε στον μοναχό Γεράσιμο από τον παπα-Γεώργιο Βάλσαμο, τον πρώτο ανακαινιστή της (*ο παπα κυρ Γεώργιος Βάλσαμος, ως εκείνος οπού ευρίσκεται ανακαινιστής της άνωθεν μονής, [...] δίδει και παραδίδει το αυτό μοναστήρι [...] εις τας χείρας του εν μοναχοίς κυρ Γερασίμου ός εστι ξένος*).¹¹ Έκτοτε και μέχρι την κοίμησή του (15 Αυγούστου 1579) διετέλεσε ηγούμενός της, συνεχίζοντας τα ανακαινιστικά έργα και καθοδηγώντας τις μοναχές που εγκαταβίωναν εκεί. Η δράση του αγίου Γερασίμου, ωστόσο, δεν περιορίστηκε στο στενό πλαίσιο της Νέας Ιερουσαλήμ, όπως ονόμασε τη μονή μετά την ανάληψη της ηγουμενίας, αλλά επεκτάθηκε σε ολόκληρη την Κεφαλονιά προς όφελος των κατοίκων της.¹²

Από το βιογραφικό του σημείωμα, μάλιστα, που επισυνάφθηκε στην επιστολή του Κατσαίτη προς τον οικουμενικό πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη (1620-1638), προκύπτει ότι προστάτευσε την Κεφαλονιά και κατά τη διάρκεια της των *Αγαρηνών μάχης*.¹³ Αξιώνοντας την αγιοποίηση του προκατόχου του, ο ηγούμενος της Νέας Ιερουσαλήμ απέστειλε την πα-

9. Οι πληροφορίες για τον βίο του αγίου Γερασίμου αντλούνται κυρίως από μία επιστολή του Κατσαίτη προς το οικουμενικό πατριαρχείο (βλ. παρακάτω) και από την Ακολουθία του Μητροφάνη. Βλ. *Ακολουθία του Οσίου Πατρός ημών Γερασίμου του Νέου Ασχητού, του εν τη νήσω Κεφαληνίας. Ψαλλομένη τη Κ' του Οκτωβρίου μηνός. Συγγραφέϊσα παρά Μητροφάνους ιερομονάχου του Ναυπλίου*, εκ της Ελληνικής Τυπογραφίας Νικολάου Γλυκή, Βενετία 1854, σ. 3-6 και 19-23.

10. «En la dicte isle il y a ung monastere grec nommé Sancta Maria», έγραφε το 1532, αναφερόμενος στην Κεφαλονιά, ο Γάλλος προσκυνητής του Πανάγιου Τάφου Denis Posot. Βλ. Κ. Γ. Τσικνάκης, «Ειδήσεις για το μοναστήρι του αγίου Γερασίμου της Κεφαλονιάς στα τέλη του 16ου αιώνα», στο: Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Σύμμεικτα. Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού*, τ. 9, μέρος Β' Αθήνα 1994, σ. 331.

11. Βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμεικτα*, ό.π., τ. Β', σ. 252-253.

12. Ο άγιος Γεράσιμος, σύμφωνα με τον Μητροφάνη, έχτισε στο μοναστήρι «και οικίσκους, και κέλλας συν τω τούτων περιτειχίσματι» και «Νέαν Ιερουσαλήμ τον θείον ναόν επωνόμασε». Βλ. *Ακολουθία Μητροφάνους*, ό.π., σ. 20-21.

13. Η επιστολή του Κατσαίτη και το βιογραφικό σημείωμα του αγίου Γερασίμου συμπεριλήφθηκαν στην έκδοση της Ακολουθίας του 1854. Βλ. *Ακολουθία Μητροφάνους*, ό.π., σ. 3-6. Ο Κατσαίτης ήταν μάλλον συντάκτης και του βιογραφικού σημειώματος του αγίου Γερασίμου.

ραπάνω επιστολή στην Κωνσταντινούπολη μετά τις 4 Νοεμβρίου 1620 (terminus post quem), οπότε και ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο ο Λούκαρης, και πριν τον Ιούλιο του 1622 (terminus ante quem), που είναι η χρονολογία αγιοποίησης του Γερασίμου.¹⁴ Ο επιστολογράφος ανέφερε, μεταξύ άλλων, στο επισυναπτόμενο βιογραφικό σημείωμα ότι «πιστεύεται βεβαίως παρά πάσι τοις ενταύθα χριστιανοίς, διαφυλαχθήναι την νήσον ταύτην αναιχμαλώτιστον εν τω καιρώ τής των Αγαρηνών μάχης διά προσευχής του αυτού Πατρός [ενν. του αγίου Γερασίμου]». ¹⁵ Επρόκειτο για ένα «δημόσιο» θαύμα, η φήμη του οποίου διαδόθηκε σε ολόκληρη την Κεφαλονιά (πιστεύεται βεβαίως παρά πάσι τοις ενταύθα χριστιανοίς). Ο Κατσαΐτης, ωστόσο, παρέθεσε στο κείμενό του το εν λόγω θαύμα αχρονολόγητο. Διαχωρίζοντάς το όμως από τις πολλές μετά θάνατον θαυματουργικές επεμβάσεις, αφήνει να εννοηθεί ότι οι δεήσεις του αγίου Γερασίμου συνιστούσαν ένα εν ζωή θαύμα. Τούτων δοθέντων, το εξεταζόμενο θαύμα πρέπει να χρονολογηθεί μετά το 1554 (terminus post quem), χρονολογία άφιξης του Γερασίμου στην Κεφαλονιά,¹⁶ και πριν τις 15 Αυγούστου 1579 φυσικά (terminus ante quem), την ημερομηνία κοίμησής του.

Στο διάστημα 1554-1579 σημειώθηκαν στην Κεφαλονιά δύο τουλάχιστον οθωμανικές επιδρομές. Η πρώτη έγινε το 1562 στην περιοχή της Ερίσου, στο βόρειο μέρος του νησιού, με τη συμμετοχή 500 περίπου Οθωμανών, και η δεύτερη το καλοκαίρι του 1571, όταν ο οθωμανικός στόλος εμφανίστηκε στην Κεφαλονιά και τα αγήματά του προκάλεσαν τις καταστροφές που προαναφέρθηκαν.¹⁷ Ποια από τις δύο επιδρομές «αναχαίτισε» με τα

14. Τον Ιούλιο του 1622 η ενδημούσα σύνοδος της Κωνσταντινούπολης, με προεδρεύοντα τον Λούκαρη, ανακήρυξε τον Γεράσιμο άγιο. Βλ. G. Hering, *Οικουμενικό πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1638*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα 2003, σ. 45 και 213.

15. Βλ. *Ακολουθία Μητροφάνους*, ό.π., σ. 5. Ο πόλεμος, μαζί με τη σιτοδεία και την πανώλη, ήταν τα συνήθη μέσα έκφρασης της θείκης οργής. Βλ. Θ. Νικολαΐδης, «Η λατρεία του αγίου Σπυρίδωνα στην Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)», *Τα Ιστορικά* 56 (2012), σ. 103.

16. Βλ. Τσικνάκης, «Ειδήσεις για το μοναστήρι του αγίου Γερασίμου», ό.π., σ. 331 και Κ. Γ. Γκέλης, *Ο άγιος Γεράσιμος Κεφαλληνίας των ορθοδόξων προστάτης (Βιογραφία – Θαύματα – Εγκώμια)*, Αθήνα 1975, σ. 61 και 128-129. Ο Τσιτσέλης είχε διαφορετική άποψη για τη χρονολογία άφιξης του αγίου Γερασίμου στην Κεφαλονιά (1560). Βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, ό.π., τ. Β', σ. 254-255. Λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία που παρέχει ο Μητροφάνης, το πιθανότερο είναι ότι ο άγιος Γεράσιμος έφθασε στο νησί περί το 1554. Βλ. *Ακολουθία Μητροφάνους*, ό.π., σ. 20-21.

17. Για την οθωμανική επιδρομή του 1562 βλ. Ζαπάντη, *Κεφαλονιά 1500-1571*, ό.π., σ. 42, υποσ. 3 και σ. 314. Η συγγραφέας αναφέρει ως έτος επιδρομής και το 1556, χωρίς, ωστόσο, να διευκρινίζει αν πρόκειται για οθωμανική.

«όπλα» του ο άγιος Γεράσιμος; Δεδομένου ότι η επιδρομή του 1562 ήταν πειρατική ή κουρσάρικη, όροι που δεν απαντώνται στο βιογραφικό του σημείωμα, και ανεξάρτητη από πολεμικές επιχειρήσεις, δεν εντασσόταν δηλαδή στο πλαίσιο κάποιου πολέμου, και επιπλέον δεν απείλησε με αιχμαλωσία ολόκληρη την Κεφαλονιά, οι δεήσεις του αγίου Γερασίμου είναι πιθανότερο να αφορούν τη δεύτερη επιδρομή, του 1571, που έγινε στο πλαίσιο του Δ' Βενετοτουρκικού πολέμου και ίσως αυτή είναι και η μάχη στην οποία αναφέρεται ο συντάκτης της βιογραφίας του (*εν τω καιρώ της των Αγαρηνών μάχης*). Βάσει των έως τώρα ενδείξεων, λοιπόν, ο άγιος Γεράσιμος συνέβαλε στην αντιμετώπιση της οθωμανικής επιδρομής μάλλον του 1571, διαφυλάττοντας ολόκληρη την Κεφαλονιά *αναιχμαλώτιστον*.¹⁸

Στην Ακολουθία του αγίου Γερασίμου, ωστόσο, που τυπώθηκε στη μονή της Νέας Ιερουσαλήμ στα τέλη του 1626 ή το πρώτο μισό του 1627, δεν μνημονεύεται το παραπάνω θαύμα.¹⁹ Αναφερόμενος στο χάρισμα της θαυματουργίας, ο Μητροφάνης ο Ναύπλιος, συντάκτης της Ακολουθίας, έγραφε χαρακτηριστικά ότι τα θαύματα του αγίου Γερασίμου «αδύνατον γραφή παραδούναι», «πάμπολλα όντα».²⁰ Παρά ταύτα αφιέρωσε λίγες σελίδες σε ορισμένα εν ζωή και μετά θάνατον θαύματά του, χωρίς να υπει-

18. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το καλοκαίρι του 1571 οι Οθωμανοί εμφανίσθηκαν στο Ιόνιο όχι για να καταλάβουν τα νησιά, αλλά για να εντοπίσουν τον χριστιανικό στόλο και να συγκρουσθούν μαζί του. Βλ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., σ. 253. Αυτό, βέβαια, δεν τους εμπόδισε να προβούν σε καταστροφές και αιχμαλωσίες κατοίκων. Ωστόσο, είναι άλλο πράγμα η αιχμαλωσία ενός τμήματος του πληθυσμού και άλλο η αιχμαλωσία ολόκληρου του νησιού. Ο Κατσαίτης, υποστηρίζοντας ότι ολόκληρη η Κεφαλονιά διαφυλάχθηκε αναιχμαλώτιστη κατά τη διάρκεια της μάχης με τους Οθωμανούς, είτε υπερβάλλει, στην προσπάθειά του να εξάρει τις υπηρεσίες του βιογραφούμενου προσώπου σε μια ομολογουμένως δύσκολη κατάσταση, είτε με τη μαρτυρία του δια φωτίζει την ιστορική έρευνα ως προς τις πραγματικές προθέσεις των Οθωμανών. Για το στοιχείο της υπερβολής στα αγιολογικά κείμενα βλ. Δ. Ζ. Σοφριανός, *Οι Βυζαντινοί άγιοι του ελλαδικού χώρου μέσα από τις πηγές και τα κείμενα*, Αθήνα 1993, σ. 19 και 41.

19. Η Ακολουθία του αγίου Γερασίμου συμπεριλήφθηκε στο *Βιβλίο του ορθού λόγου βεβαίως καλούμενον*, που τυπώθηκε στη μονή της Νέας Ιερουσαλήμ το 1626/1627, όπου ο μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Κεφαλληνίας και Ζακύνθου Νικόδημος Μεταξάς είχε εγκαταστήσει παράνομα το τυπογραφείο του. Βλ. L. Augliera, *Βιβλία, πολιτική, θρησκεία στην Ανατολή τον 17ο αιώνα. Το τυπογραφείο του Νικόδημου Μεταξά, πρώτου εκδότη ελληνικών κειμένων στην ορθόδοξη Ανατολή*, μτφρ. Σ. Μπίρταχας, Αθήνα 2006, σ. 199-201 και 210-211. Άγνωστη παραμένει έως τώρα η χρονολογία συγγραφής της Ακολουθίας.

20. Βλ. *Ακολουθία Μητροφάνους*, ό.π., σ. 21-22.

σέρχεται πάντοτε σε λεπτομέρειες. Ειδικότερα, επεσήμανε τις θεραπευτικές ικανότητες του αγίου, ο οποίος ενδυνάμωνε τους αρρώστους (ασθενούσι την ρώσιν εχαρίσατο) και θεράπευε τους δαιμονισμένους (δαιμονώντας ιάσατο), καθώς επίσης και τη συμβολή του στην αντιμετώπιση της ξηρασίας που μάστιζε την Κεφαλονιά (ανομβρίας ούσης ύδωρ διά προσευχής καταγαγών ικανώς την γην κατήρδευσεν), θαύματα που ανιχνεύονται και στο κείμενο του Κατσαΐτη.²¹ Σε αντίθεση με τον σύγχρονό του ηγούμενο της Νέας Ιερουσαλήμ όμως, ο Μητροφάνης σε κανένα σημείο της Ακολουθίας του δεν κάνει λόγο για τις δεήσεις του αγίου το 1571 (;).²²

Αυτή η παρέκκλιση, ανάμεσα σε δύο πρόσωπα της ίδιας μοναστικής κοινότητας και της ίδιας εποχής (τέλη 16ου – αρχές 17ου αι.), προκαλεί εντύπωση. Ο λόγος για τον οποίο ο Μητροφάνης αποσιώπησε το θαύμα του 1571 (;), παραμένει μέχρι στιγμής άγνωστος. Το ενδεχόμενο, πάντως, να το γνώριζε και να μην το επεσήμανε στην Ακολουθία του, ως ανάξιο μνείας ή λιγότερο σημαντικό από τα υπόλοιπα, πρέπει να αποκλεισθεί. Εξάλλου δεν αξιολογούνται ποτέ ως προς τη σημαντικότητά τους τα θαύματα. Αλλά ακόμη και αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τι είναι αυτό που κάνει την αντιμετώπιση της ανομβρίας και τη θεραπεία των αρρώστων και των δαιμονισμένων σημαντικότερη από την αναχαίτιση της οθωμανικής επίθεσης, ή το αντίστροφο, και ωθεί εν τέλει τον βιογράφο στην επιλεκτική εξιστόρηση των θαυμάτων; Άγνωστη, επίσης, είναι και η γραπτή ή προφορική μαρτυρία από την οποία αφορμάται ο Κατσαΐτης και γνωστοποιεί το εν λόγω θαύμα στον οικουμενικό πατριάρχη.

Ο συντάκτης της πρώτης Ακολουθίας του αγίου Γερασίμου δεν είναι

21. Το έτερο εν ζωή «δημόσιο» θαύμα του αγίου Γερασίμου, η αντιμετώπιση της ανομβρίας, παρατίθεται στα κείμενα του Κατσαΐτη και του Μητροφάνη αχρονολόγητο. Βλ. *Ακολουθία Μητροφάνους*, ό.π., σ. 5 και 21.

22. Αμφότεροι οι βιογράφοι του αγίου βρίσκονταν στη Νέα Ιερουσαλήμ από το 1596. Ο Κατσαΐτης, επτά χρόνια αργότερα, ανέλαβε την ηγουμενία της μονής (1603), διαδεχόμενος τον Ιωαννίτιο. Βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, ό.π., τ. Β', σ. 263 και 269· του ίδιου, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα. Συμβολαί εις την ιστορίαν και λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας*, τ. Α', Αθήνα 1904, σ. 233 και Τσικνάκης, «Ειδήσεις για το μοναστήρι του αγίου Γερασίμου», ό.π., σ. 338-339 και 344. Ευρισκόμενοι εκεί, ίσως άντλησαν τις πληροφορίες τους για τον άγιο Γεράσιμο από μοναχούς που τον είχαν γνωρίσει, όπως λ.χ. ο προαναφερόμενος Ιωαννίτιος, και εν συνεχεία τις συμπεριέλαβαν στα κείμενά τους, γεγονός που τα καθιστά αξιόπιστα μέχρι έναν βαθμό ως προς τις παρεχόμενες πληροφορίες. Για τους βιογράφους και την αξιοπιστία των στοιχείων, τα οποία αντλούνται από αυτόπτες μάρτυρες του βιογραφούμενου αγίου, βλ. ενδεικτικά Σοφιανός, *Οι Βυζαντινοί Άγιοι*, ό.π., σ. 19.

ο μόνος που δεν μνημονεύει το θαύμα του 1571 (;). Σε δύο άλλα κείμενα, επίσης, το ένα προγενέστερο της άφιξης του Μητροφάνη και του Κατσαίτη στα Ομαλά Κεφαλονιάς και το άλλο των αρχών του 18ου αι., επικρατεί σιγή γύρω από το συγκεκριμένο θέμα.

Στις αρχές Ιουνίου του 1584, σε συνεδρίαση του Συμβουλίου της Κοινοτήτας της Κεφαλονιάς, αποφασίσθηκε η αποστολή πρεσβείας στη Βενετία. Το Συμβούλιο κατήρτισε έναν κατάλογο οκτώ αιτημάτων, τα οποία, αφού παρουσιάσθηκαν στη διοίκηση του νησιού (Reggimento), υποβλήθηκαν εν συνεχεία από τους επικεφαλής της πρεσβείας Alvise Fasuoι και Σταμάτη Volterra στο Collegio της Βενετίας (στις 18 Ιουλίου 1584). Ένα από τα αιτήματα αφορούσε τη φορολογική απαλλαγή της Νέας Ιερουσαλήμ, προσπάθεια που είχε ξεκινήσει ο ίδιος ο άγιος Γεράσιμος το 1569. Τα μέλη του Συμβουλίου, προκειμένου να εκμαιεύσουν τη θετική απάντηση των βενετικών μητροπολιτικών αρχών και να εξασφαλίσουν την ατέλεια της μονής, υπογράμμισαν στο κείμενό τους τις λίγες, την εποχή εκείνη, προσόδους της Νέας Ιερουσαλήμ και εξήρασαν το έργο που επιτελείτο εκεί, από το οποίο βέβαια μπορούσε να επωφεληθεί και η ίδια η Γαληνοτάτη (είκοσι δύο κατετάχθησαν μοναστρίες, απαύστως τα ιερά τελούσαι και παρακαλούσαι τον Κύριον υπέρ της ευημερίας της ενδόξου κυριαρχίας Υμών [ενν. των Βενετών]).²³ Παρά τις εκκλήσεις του Συμβουλίου, η βενετική Σύγκλητος δεν ικανοποίησε το αίτημά του και με ψήφισμά της, στις 20 Ιουλίου 1585, όριζε ότι η μονή θα συνέχιζε να καταβάλλει κανονικά τους φόρους της.²⁴ Χρηρίζει επισήμανσης το γεγονός ότι στο κείμενο της

23. Βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, ό.π., τ. Β', σ. 259-260, όπου και η δημοσίευση του αιτήματος για τη φορολογική απαλλαγή της Νέας Ιερουσαλήμ. Την ατέλεια του μοναστηριού αξίωσε με αναφορά της στον δόγη της Βενετίας (20 Ιουνίου 1584) και η διοίκηση του νησιού, επικαλούμενη και αυτή το σπουδαίο έργο των μοναχών αλλά και το γεγονός ότι η Νέα Ιερουσαλήμ είχε καταστραφεί και πυρποληθεί από τους Οθωμανούς στον τελευταίο πόλεμο, εννοώντας κατά πάσα πιθανότητα τον Δ' Βενετοτουρκικό –ίσως πρόκειται για τη μοναδική πηγή που αναφέρει ότι το μοναστήρι καταστράφηκε και κάηκε από τους Οθωμανούς κατά τη διάρκεια αυτού του πολέμου και την επιδρομή του 1571. Βλ. Τσικνάκης, «Ειδήσεις για το μοναστήρι του αγίου Γερασίμου», ό.π., σ. 340-341, όπου ο αρθρογράφος, έχοντας εντοπίσει την εν λόγω πηγή στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, τη σχολιάζει, χωρίς όμως να τη δημοσιεύει.

24. Η βενετική Σύγκλητος, βέβαια, επιθυμώντας τη συνέχιση και την ενίσχυση του έργου των μοναχών, θα χορηγούσε στη Νέα Ιερουσαλήμ εν είδει ελεημοσύνης 30 δούκατα ετησίως, ποσό που θα εξανεμιζόταν, αφού αντιστοιχούσε στον φόρο της δεκάτης που έπρεπε να καταβάλλει το μοναστήρι. Βλ. Τσικνάκης, «Ειδήσεις για το μοναστήρι του αγίου Γερασίμου», ό.π., σ. 342.

πρεσβείας του 1584, και πιο συγκεκριμένα στο αίτημα που σχετιζόταν με το αφορολόγητο του μοναστηριού, δεν γινόταν καμία αναφορά στις υπηρεσίες που προσέφερε ο άγιος Γεράσιμος το καλοκαίρι του 1571 (;). Γιατί άραγε τα μέλη του Συμβουλίου, 13 χρόνια μετά την οθωμανική επιδρομή στην Κεφαλονιά, δεν γνωστοποίησαν στο μητροπολιτικό κέντρο τις προσευχές του Γερασίμου και τη θαυματουργική διάσωση του νησιού; Μήπως η φήμη του θαύματος δεν είχε διαδοθεί ευρέως στο νησί, όπως την εποχή του Κατσαΐτη, και το αγνοούσαν; Και αν το αγνοούσαν, γιατί η ίδια η μοναστική κοινότητα της Νέας Ιερουσαλήμ δεν το έκανε γνωστό όχι μόνο στο Συμβούλιο αλλά και στις βενετικές, τοπικές και μητροπολιτικές, αρχές; Δεδομένου ότι η παροχή βοήθειας σε περίοδο πολέμου ανταμειβόταν συνήθως από την Γαληνοτάτη,²⁵ προκαλεί εντύπωση και γεννά ερωτηματικά η μη επισήμανση της συνδρομής του αγίου Γερασίμου στην αντιμετώπιση της οθωμανικής επιδρομής. Βέβαια, δεν μπορεί να γνωρίζει κανείς ποια θα ήταν η κατάληξη του αιτήματος των Κεφαλονιτών, αν είχε ενημερωθεί η Βενετία για το θαύμα του 1571 (;). Από την άλλη όμως είναι απορίας άξια η αποσιώπησή του, όχι πολύ καιρό μετά την τέλεσή του, στο κείμενο της πρεσβείας, η οποία αιτήθηκε μεταξύ άλλων την ατέλεια μιας μονής που συνδεόταν με τον άγιο Γεράσιμο.

Επιπροσθέτως, το εξεταζόμενο θαύμα δεν ανιχνεύεται ούτε στη δεύτερη Ακολουθία του αγίου Γερασίμου, που συντάχθηκε από τον Ζακύνθιο ιερέα Νικόλαο Γαβριηλόπουλο το 1718 και εκδόθηκε την ίδια χρονιά στη Βενετία. Ο Γαβριηλόπουλος, όπως και ο Μητροφάνης έναν αιώνα νωρίτερα, υπογράμμισε τις θεραπευτικές ικανότητες του αγίου και τη συνδρομή του στην αντιμετώπιση της ανυδρίας, όχι όμως και τις δεήσεις του κατά την επιδρομή των Οθωμανών. Σε ένα σημείο της Ακολουθίας του, ωστόσο, ζητάει από τον άγιο Γεράσιμο να προστατεύει με τις προσευχές του και να διατηρεί αβλαβείς από τις εφόδους των Αγαρηνών την Κεφαλονιά, τη μονή των Ομαλών, τη Ζάκυνθο και τα Τρίκαλα Κορινθίας (σκέπε σαις δεήσεσι, και των εφόδων φύλαττε, των απογόνων της Άγαρ, απήμονας εις αιώνας),²⁶ χωρίς όμως να διευκρινίζει αν ο φόβος για τους Οθωμανούς,

25. Κατά την εξεταζόμενη εποχή για παράδειγμα, η Βενετία τίμησε με τον τίτλο του ιππότη (*cavalier*) τους Κερκυραίους σοπρακόμιτους Χριστόφορο Κοντόκαλη και Γεώργιο Κοκκίνη, αναγνωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο τις υπηρεσίες που αυτοί προσέφεραν στη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Στον Κοντόκαλη παραχώρησε και το 5% από τα εισοδήματα των ιχθυοτροφείων του Βουθρωτού. Βλ. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Ο αντίκτυπος του Δ΄ βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα*, ό.π., σ. 67-72.

26. Βλ. *Ακολουθία του Οσίου και Θεοφόρου Πατρός ημών Γερασίμου Πελοποννη-*

οι οποίοι στις αρχές του 18ου αι. είχαν εμφανισθεί εκ νέου στο Ιόνιο,²⁷ τον ώθησε να αιτηθεί την απαρχή ή τη συνέχιση της προστασίας των παραπάνω περιοχών από ενδεχόμενες οθωμανικές επιθέσεις –αν αξίωσε τη συνέχισή της, τότε άλλοτε ο άγιος Γεράσιμος τις προστάτευσε από τον οθωμανικό κίνδυνο; Ο συντάκτης της Ακολουθίας, πάντως, στο σημείο όπου απαρίθμησε τα εν ζωή και μετά θάνατον θαύματα, δεν ανέφερε τη θαυματουργική επέμβαση του αγίου Γερασίμου το 1571 (;).

Όπως τεκμαίρεται από τα παραπάνω κείμενα (επιστολή Κατσαΐτη, Ακολουθία Μητροφάνη, αίτημα πρεσβείας 1584, Ακολουθία Γαβριηλόπουλου), το εξεταζόμενο θαύμα του αγίου Γερασίμου, η απαλλαγή δηλαδή της Κεφαλονιάς από τον οθωμανικό κίνδυνο χάρη στις δεήσεις του, μνημονεύεται μόνο στο βιογραφικό του σημείωμα που επισυνάφθηκε στην επιστολή του Κατσαΐτη προς τον οικουμενικό πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρη. Η συστηματική έρευνα, που απαιτεί βέβαια την αναζήτηση και αξιοποίηση όλων των κειμένων (αγιολογικών, λειτουργικών κ.ά.) σχετικά με τον άγιο Γεράσιμο αλλά κυρίως του αρχιερακού υλικού που απόκειται στη Βενετία και την Κεφαλονιά, ίσως δώσει απαντήσεις σε ορισμένα από τα ερωτήματα που διατυπώθηκαν στο παρόν άρθρο και εξηγήσει αυτή τη διάσταση απόψεων ως προς τη θαυματουργική επέμβασή του το 1571 (;). Επιπλέον, ενδέχεται να φέρει στην επιφάνεια στοιχεία και για άλλες άγνωστες μέχρι τώρα πτυχές του θαύματος, όπως λ.χ. την καθιέρωση ή όχι μετά την κοίμηση του αγίου Γερασίμου (1579) επιμνημόσυνης λιτανείας,²⁸ την κοινωνική ομάδα που του απέδωσε τη σωτηρία της Κεφαλονιάς από τους Οθωμανούς και τα εμπόδια που αυτή έπρεπε να υπερκεράσει, τους στόχους που εξυπηρετούσε η προώθηση της φήμης του θαύματος του αγίου κ.ά. Ευελπιστούμε η έρευνα αυτή να πραγματοποιηθεί.

σίου, του εν Κεφαλληνία. Ψαλλομένη τη Κ' του Οκτωβρίου μηνός. Συντεθείσα παρά Νικολάου Γαβριηλόπουλου Ζακυνθίου του ελαχίστου εν ιερεύσι, Τυπογραφείον Αριστομένους Ζ. Διαλησμά, Αθήνα 1925, σ. 31-34 και 38.

27. Το καλοκαίρι του 1716 (τέλη Ιουνίου ή αρχές Ιουλίου), μάλιστα, οι Οθωμανοί πραγματοποίησαν αποβάσεις στην Κεφαλονιά προκαλώντας μικρές καταστροφές. Βλ. Χιώτης, *Ιστορικά απομνημονεύματα Ζακύνθου*, ό.π., σ. 374 και Ι. Χασιώτης, «Οι Έλληνες και οι πόλεμοι μεταξύ οθωμανικής αυτοκρατορίας και ευρωπαϊκών κρατών (1669-1792). Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2009, σ. 45.

28. Τα θαύματα εορτάζονταν με επιμνημόσυνες λιτανείες, προκειμένου να χαραχθούν στη μνήμη των πιστών και να εδραιωθεί με τον τρόπο αυτό η φήμη του αγίου. Βλ. Νικολαΐδης, «Η λατρεία του αγίου Σπυρίδωνα», ό.π., σ. 103.